

Շատ հեղ փուչակ խայամին կը նմանի, աչա բուն խայամական քառակներ. Խ. (91), ԺԹ. (95) ԿԵ (96) ԿԶ (96) և ԺԳ (85) և ԿԵ, 96. Մահալաքս ի վար կուգի նա տեսայ չոր գանկ մի պառկած. Ոտքովս ալ թափալ տուի նա երեսս ի վար ծիծաղաց. Դարձաւ ու պատասխանեց՝ Յես գնա՛, կտրին շփացած, Երէկ քեզի պէս էի, յայտը գիս այս հալն է ձգած : — դարձեալ. — Եկին աւետիս բերին Աղամայ թէ՛ Նիստ և խնդա՛. Եղեմ դրախտէն էլար, պատճառ ո՞վ եղև մէկ ասա՛. Թէ՛ զօձն ու զԵւայ կ'ասեն նա պատճառ եղաւ աստաւնայ. Ես քեզ աստանայ եղայ, ինծի ո՞վ եղե՛ւ մէկ ասա՛ էջ 97. — Երբ կին տեսնում, ցանկանամ, դժոխոց դուռն մօտենամ, Երթամ յանապատ կենամ, ո՛չ տեսնում, ո՛չ ցանկանամ :

Մեր հին գրականութեան մէջ ամենախոշոր դէմքը Բիւզանդացին է, իր շատ հետքերըրական և կենդանի պատկերներովն մեր նախնեաց կեանքէն : Բիւզանդացին խորենացիէն գերազանցապէս վեր և բարձր է :

Մեր միջնադարեան գրականութեան խոշոր դէմքը Քուչակն է, և Արշակ էջ. Զօպանեան իր բազմամեայ աշխատութեանց զլուսի գործոցը պիտի սեպէ սա դիւանի գիտոր մոռցուած մութ անկիւններէ : Քուչակի մէջ ղեռ եւս մթին մասեր շատ կան. հաւանականօրէն աղաւաղեալ պարսկական ձևեր են, որո՞հալ պէտք է և քննգրներուն հետ համեմատել զանոնք զանեցու : Այս աշխատութիւնը ապագային կը թողունք և կրկին ջերմապէս կը յանձնարարենք դիւանի ուսումնասիրութիւնը հայ հասարակութեան : Անոր կարգացողը իսկոյն կ'ըմբռնէ այն յատուկ պատճառներն որով աւնոր տպագրութիւնը և ծաւալումն մեր մէջ մինչև և վերջերս յետաձգուեր են : Մեր գրական տպագրութիւնները գրեթէ միշտ «մեծաւորաց հրամանով» են եղեր և փուչակ անոնց համար ընտրելի հեղինակ չէր կրնար սեպուիլ :

ՏՈՒՐ. ՊԱՅՆ

ՍԱԼՈՍՈՆ ՌԱՅՆԱԽ

ՈՐՓԷՈՍ

Սալոմոն Ռայնախ ամփոփած է այս ընտիր հատորիկին մէջ, մեծութեամբ՝ փոքր, բովանդակութեամբ՝ ամենակուռ, բոլոր կրօններու ընդհանուր պատմութիւնը՝ ծագումներէն սկսելով : Եւ իր նորահրեշտար այս գրութեամբը զորով կը կրէ իրեն յատուկ հայեցողութիւններուն, — անշուշտ վիճելի, — որոնք կազմուած են՝ իր՝ պիտի ըսէի զրիթէ, գիտական նիւթապաշտութեան կրօնական խնդիրներու մէջ : Հատորին Որփէոս անունը տուած է, արդարացնելով զայն անով որ Որփէոս՝ թէ և առասպելական անձնաւորութիւն մը, որ փեականութիւնը սակայն ոչ միայն զգալի գոյութիւն ունեցաւ, «թափանցեց խոր կերպով՝ գրականութեան, իմաստասիրութեան և արուեստին մէջ հին աշխարհին, և աւնոնցմէ աւելի երկարակեաց եղաւ»... Եւ կեղեցկայ հայրերը համոզուած էին թէ Որփէոս աշակերտ եղած է Մովսէսի և իրեն մէջ նմարած են պատկերը կամ աւելի ճիշդ՝ նախակարը Յիսուսի, որովհետեւ ան ալ մարդկանց սովորեցնելու եկած ըլլալով՝ անոնց բարբարարն ու զոհն եղած էր միանգամայն :

Յառաջարկէն իսկ՝ հեղինակը կ'իմացընէ թէ ինք միտք չուէր, ինչպէս ընդհանրապէս ըրած են իր նախընթացները, Քրիստոնէութեան առանձին տեղ մը տալու, որովհետեւ ինք կրօններով կը զբաղի իբրեւ պատմիչ, ո՛չ իբրեւ շատագով, և զանոնք կը նկատէ միայն «անհնապէս հետաքրքրական արդիւնքներ մարդկանց և բնականութեան և անոնց բանին՝ դեռ տղայ հասակին մէջ» : Բայց, բնականապէս, բոլոր կրօններն ալ մեզ նոյն ոճով չեն շահագրգռեր. ուստի նա անոնց վրայ կը խօսի աւելի կամ նուազ ընդարձակօրէն, ըստ իրենց ունեցած կարեւորութեան,

և մասնաւորապէս կը ծանրանայ Յուդայականութեան ու Գրիստոնէութեան վրայ: Եկրածութեան մէջ հեղինակը կը պարզէ իր մեկնաբանական հայեցողութիւններէն մէկը կրօնքննութեայ, որոնք պիտի վերածուէին « խղճահարութեանց ամբողջութեան մը » որոնք արգելք կ'ըլլան մեր կարողութեանց: Խղճահարութիւն, Ռայնախի մտածութեան մէջ, պիտի նշանակէր նոյնը ինչ որ քաղաքաբար, որով պոլիտիկացիք կը նշանակեն այն առարկաները որ, գերբնական պատճառով մը «սուբորական գործածութենէ դուրս կը մնան»: Օրինակ, բնական առարկայ մը, որ, շօշափուելով մահ կու տայ կամ ուրիշ կերպով մը կը մնայ, քաղաքա առարկայ մըն է, և խղճահարութիւնը որ ետ կը կեցնէ զայն որ փորձութիւն կը զգայ անոր զրպէիւ նոյն առարկային քաղաքն է: Այս տեսակ խղճահարութիւններ կը գտնուին բոլոր նախնական կրօնքներուն մէջ, և Ռայնախ բազմաթիւ անուններ կը թուէ, որոնց մէջ նաև Յաւիտեականին նուիրական անունը, որ Եբրայեցոց կրօնական օրէնսդրութեանց մէջ, արգիլուած էր բերանէ րանել, մահուան պատժով, օրինակներ են քաղաքի Հին կտակարանին մէջ:

Թարս մէկն է այն չորս էական տարբերքներէն, որոնցմով ըստ Ռայնախի կը կազմուին կրօնքները: Միւս երեքներն են. հոգեկանութիւնը, տոտեմականութիւնը, մոգութիւնը: Հոգեկանութիւնը որ կը ծնանի մարդկանց այն ձկտումէն որով ամենքն ալ իրենց գիրենք իրարու նման կը կարծեն, յայտնի հետքեր ձգած է բոլոր ժողովուրդներու լեզուներուն մէջ, նոյն իսկ ամենէն աւելի զարգացածներուն ու քաղաքակրթութեաններուն: Այնքան որ ճիշդ էր կ'ըսենք թէ հոգեկանութիւնը հետքեր ձգած է, մեր միտքը հոգեկան ոճով բացատրած կ'ըլլանք, իբր թէ հոգեկանութիւնը, հոգւոյն այս անշատողականութիւնը, պզտիկ ոգի, յուշկապարիկ մ'ըլլայ, որուն հետքը կը գործուի խոնաւ գետինի վրայ կամ փոշիին մէջ: Բանաստեղծութեան անձնաւորումները ուրիշ բան չեն

բայց եթէ հոգեկանութեան միացողներ. քաղաքակիրթ մարդը անոնցմէ այնքան աւելի համ կ'առնէ որքան իրեն յիշեցնեն իր ամենէն աւելի սիրելի ու հեռաւոր պատրանքները:

Թարսն՝ ստեղծողն է սուրբ և անսուրբ գաղափարներուն, հետեւաբար նաև կրօնական օրէնքներուն, հոգեկանութիւնն ալ կը ստեղծէ անտեսանելի ոգիները բնութեան, որոնք գրեթէ համանուագ մը կը կազմեն մարդու մտքին չորս կողմը, համանուագ մը որուն նա, աւելի ուշ, պիտի շնայ վարիչն ու պետն ըլլալ, այն սուտ գիտութեան միջոցաւ, որ սակայն բոլոր ճշմարիտ գիտութեանց մայրն է, մոգութիւնը:

Տոտեմականութիւնը որուն սահմանը շատ շփուալ է ալ, «տեսակ մը պաշտամունք է տրուած անասուններուն ու բոյսերուն, իբր ընկերներ և ազգականներ մարդու, որ անոնց մէջ կը ճանչնայ իրեն տեսակ մը պաշտպաններ ու նախնիներ»: Անուշը յառաջ կու գայ տոտեմ բառէն, գործածուած Հիւսիսային Ամերիկայի Հնդկներէն, որ ճիշդ կը նշանակէ այն անասունը կամ բոյսը կամ ուրիշ մարմին մը որ այս տեսակ պաշտամունք մը կը վայելէ: Տոտեմականութիւնը այնքան տարածուած կ'երևի որքան հոգեկանութիւնը, ուսկէ յառաջ եկած է, և քիչ չեն գրականութեան մէջ ձգած հետքերը: Առակը, օրինակի համար ուրիշ բան չէ բայց եթէ միացողը պատմութիւններուն գորս երևակայութիւնը կը հնարէր և մարդկանց դիւրահաւանութիւնը կ'ընդունէր, հեռաւոր ժամանակներու մէջ՝ ուր անասունները կը խօսէին: Առակները ախորժելի են մեր տղայներուն, որովհետև առանց գիտնալու՝ տոտեմականներ են:

Կրօնքներու ծագման նկատմամբ յետ համառօտ կերպով վիճելու երկու հայեցողութիւններ, յայտնութեան և խարդախութեան (յետին հայեցողութեան զլխաւոր ախոյեան եղաւ Վոլթէ, որ շատ թեթեւամիտ քննութեամբ, բոլոր արդիւնքը կու տար քանի մը նենգաւոր քուրմերու որոնք իրենց շահուն համար հնարած

և տգէտներու մտքին մէջ սահեցուցած ըլլան կրօնքները), Ռայնարի կը յանգի այս արդիւնքին թէ «կրօնքներու ծագումը կը խառնուի նոյն իսկ ծագումին հետ մտածութեան և մարդկանց իմացական գործունէութեան»։ Իրենց անուամբ և իրենց սահմանափակումը պատմութիւնն է յառաջադիմութեանց, զորս սակայն իրենք միայն հնարաւոր կ'ընեն »։ Մարդկային կրօնական պատմութիւնը, ըստ իրեն՝ միշտ յառաջադիմող քաղաքականացման մը պատմութիւնն է, և գիտութիւնը կը նպաստէ այս բանիս երբ կը սովորեցնէ կրօնքներու պատմութիւնը որոնց պէտք է հետազօտէ ծագումները և բացատրէ փոփոխութիւնները։ Նոր գիտութիւն մըն է որ կ'ելլէ և մեծ ծաւալ կը խոստափայ, քանի որ մեր դարը պիտի խրախուսէ անշուշտ այն ուսումնասիրութիւնները՝ որ նպատակ ունին բարձրացնել, կրթել և մանաւանդ ազատել մարդկային միտքը։ Այսպէս ուրեմն կը մտածէ Սալոմոն Ռայնարի։

Ներածութենէն վերջ, որուն մէջ է որ գլխաւորապէս հեղինակը կը պարզէ այս տեսակ գաղափարները, կը յաջորդեն՝ առանձին գլուխներով, բացատրութիւններն այլևայլ կրօնքներուն, որոնք պատմական ժամանակներուն մէջ յաւարհիս տիրեցին։ Եզրպատկաններէն կ'անցնի հնդկականներուն, ափրիկեաններուն, ամերիկեաններուն, հելլենականներէն և իտալականներէն կ'անցնի գաղղիականներուն, կեղտականներուն և սկանդինաւականներուն։ Ընթերցողին շահագրգռութիւնը բռնակախաբար ամանամեծ է այն գլուխներուն մէջ ուր կը խօսուի Եւրոպեացոց, իսրայէլացոց կամ Յուդայանց վրայ, քրիստոնէական ծագման և քրիստոնէութեան զարգացման վրայ, մինչև մեր օրերը։ Հոս հեղինակը սրամիտ, խորաթափանց քննութիւն մը կ'ընէ Հին ու Նոր կտակարաններու այլ և այլ մասերուն։ Նոյն մէջ, ճանչնալով հանդերձ անուշաբանայի գեղեցկութիւնը և մեծութիւնը ինչ ինչ կտորներուն, ինչպէս, օրինակի համար, Յովսէփի պատմութեան և Յորայ

գրքին, վեր կը հանէ միանգամայն այն բոլորը որ, ըստ իրեն, արդիւնք է արեւելեան ուսուցիչի և անհեթեթ երևակայութեան։ Շատ մեկնութիւններու՝ նոր, և այսպէս ըսելու համար, քաղաքացիական բացատրութիւններ կու տայ, անոնց ծագումը երևակայութեան կամ նախընթաց կրօնքներու մէջ գտնելով։ մի առ մի անոնց վրայ փնէլ, մասնագէտի գործ պիտի ըլլար։

Ս. Կրքի ընթերցման մէջ, պէտք է ըզգուշանալ, ըստ Ռայնարի, թարգմանութեանց թիւրիմացութիւններէն և միջարկութիւններէն և մանաւանդ այն դիրքին պատրանքներէն՝ որ յառաջ կու գայ հատուցէն։ շատ անգամ մարդ ճշմարտութեան վրայէն կ'անցնի անոր համար միայն որովհետև կ'ուզէ զայն հեռուն փնտռել, մինչ ջովը կեցեր է, և մարմամբ չափէն դուրս և չափազանց խոր բան մը գտնելու, շատ սխալներու պատճառ եղած է։

Որքիտի վերջին շորս գլուխները կը պատմեն քրիստոնէութեան հովույնները դարերու միջև։ ասոնց մէջ ալ Ռայնարի չմոռնար առարկայականութեան այն ջանքը՝ զոր գործին սկիզբը ինքն իրեն պարտադրած է։ Եկեղեցին մեծ եղաւ ստալին դարերուն մէջ, և եթէ «բնութեան դիմաց ու արիւն թափել տուաւ ոչ նուազ աշխարհային փառամոլութիւններէն, ոչ նուազ ցոյց տուաւ միանգամայն թէ ոգին որքան բարձր է բիրտ ուժէն ժամանակի մը մէջ՝ ուր զօրութիւնը իրաւունքին չէր ծառայեր»։

Հեղինակը, որ անշուշտ Քրիստոնէութեան հաւատացող մը չէ, չիհետևիր օրինակին այն հակառակորդներուն՝ որոնք ամէն տեղէ կը բռնեն անոր վրայ յարձուկելու համար։ Չընդունելով հանդերձ այն գաղափարները, որոնք կը կազմեն Ուրիշուր, պէտք է խոստովանիլ որ այս գիրքը, հարուստ մեծ հմտութեամբ մը, հիմնալի կերպով գրուած է, արուեստով մը որ չի ծանրաբեռներ ու քաշկաւոր ընթերցողը, և որուն մէջ ֆրանսացի վարպետ են։

A. E.